

Zeer waarschijnlijk werd dat refrein, repetitie geheeten, òf door een koor òf door de kerkgangers te zamen aangeheven aan 't begin of ook aan 't eind van elk vers, dat door een voorzanger werd gezongen.

Behalve deze half „verdietschte” liederen kreeg de liturgie op het „hooge feest” langzamerhand te beschikken over vele geheel in de landstaal gedichte liederen, die voor een zeer groot deel zijn saam te vatten onder den algemeenen titel van: Kerstleysen. Een „leys” in 't algemeen is een lied met een refrein, of, zooals men toen zeide: een repetitie. De naam „leys” is een verkorting van een toen zeer veel voorkomend refrein: Kyrie eleyson, ¹⁾ de oud-christelijke smeekbede, die langzamerhand verwerd tot een onbegrepen klank, een stoplap in menig lied. Verscheidene dier „leisen” waren wiegelièdjes, die in den Kerstnacht het wiegen van het kindeke begeleidden.

Mochten de mysterie- en Kerstspelen langzamerhand d.w.z. vooral in den tijd, die de Reformatie voorafging, ernstige bedenkingen ontmoeten bij diegenen, wier Kerstvreugde een ander wijl geestelijker karakter droeg dan dat der massa, zoodat vermakelijke luidruchtigheden hier en daar wel werden buitengesloten op het „hooge feest,” het wiegen van het kindeke bleef algemeen in gebruik. En nog heden ten dage versmaadt Rome's kerk dat aanschouwelijk onderwijs niet, al is niet meer dien toestel daarbij gebruikelijk, als de volgende beschrijving ons te zien geeft, voorkomende in een zeer zeldzaam werkje, „Roomsche mysteriën” getiteld, waarin de schrijver vertelt, „hoe men op Kerstdag een wiegskén met een beeldeken daarin, na een klein kindeke, liggende in de luiers, gefatsoeneerd, op 't hoogaltaar placht te zetten; en dat de ouders hare kinderen met een wiegskén en schelle in de kerk leidden; en als de Priester onder de Mis het kindeken, op 't Altaar staande, begon te wiegen en te zingen „Eia, Eia, Eia,” etc., zoo vingen de kinderen voort mede aan, elk zijn kindeken te wiegen en „Eia” te zingen, makende daarbenevens een groot geluid en geklank met hunne schellen, dat de geheele kerk daarvan vervuld was, waaronder de orgel op een zonderlinge wijze was spelende, die het spel hielp versieren.” ²⁾ Aldus ging het te Amsterdam toe en zeker was dit vrijwel regel. Wat moet dit mede mogen doen, zoowel voor de ouders als de kinderen, bij dit mysteriespel in

¹⁾ Heer, erbarm U onzer! ²⁾ Dit citaat is in onze tegenwoordige spelling overgebracht.

het klein een gouden vreugde zijn geweest in hun leven, vaak kleurloos-eentonig in den eenderen gang der dagen, een hoogtij, waarnaar weken en weken vooruit intens werd verlangd, waarvan weken en weken daarna nog de stralende heugenis als een blijde schijn meeging door 's levens effenheid. Een kerstlied dat de laatste jaren onder ons bijzonder populair werd, naar woord en melodie beide, moet toen vaak en graag gezongen zijn. Ik bedoel: „Nu sijt wellecome, Jesu lieven Heer.”

Deze „leis” is in Duitschland algemeen bekend geweest, reeds vóór de tiende eeuw. De oudste lezing, bedorven tot ons overgekomen, luidt:

Nu zijt wellecome Heere Christ,
Want ghy onser alder Heere bist.
Nu syt wellecome lieve Heere
Hier in aertrijcke, ghy zijt so schone.
Kyrieleis.

Kyrieleyson Christeleyson willen wij singen,
Daer mee die schoone Leysen beginnen.
Jesus is geboren op die heilige Kerstnacht
Van eene Maget reine, sy blevet en sy was 't.
Kyrieleis.

Die Herders op die velde songen een nieu Liet;
Dat Jesus was geboren sij en wisten 't niet.
Gaet aan geender strate, men sal 't u seggen claer,
Tot Bethleem in der stede daer is 't geschiet voorwaer.
Kyrieleis.

Die heilige drie Koningen uit verre landen
Sochten onsen Heere met Offerhanden;
Die eene offerde Myrrhe, die ander wieroock,
Die derde louter gout, van dat alderpuurste oock.
Kyrieleis.

In een latere lezing begint de tweede strofe:

Halleluja Heere! laat ons zingen blij,
Daarmee ook onze liedren beginnen vrij!

Dit is een bedorven tekst, waarin „Halleluja Heere” vervangt

als refrein of repititie het „Kyrie eleis” of „Christeleyson.” Trouwens, de repetitie's waren van verscheiden aard. Niet alle leisen waren wiegeliederen ¹⁾. De volgende leis is een zuiver type van een wiegezing:

Het kwamen drie Koningen uit verre landen,
Nu wiegen, nu wiegen wij,
Om Gode te doen een offerande,
Des waren sij vro.
Alle mijnen troost, mijn toeverlaet is Maria soon.

Sij kwamen van Ooste, sij kwamen van verre,
Nu wiegen wij, nu wiegen wij,
Al bij 't verlichten van eender sterre,
Des waren sij vro.
Alle mijnen troost, mijn toeverlaet is Maria soon.

Maar doen sij binnen Jerusalem kwamen,
Nu wiegen, nu wiegen wij,
Die claerheit der sterre sij niet en vernamen,
Des waren sij droef.
Alle mijnen troost, mijn toeverlaet is Maria soon.

Dit is een beurtzang: één stem zingt het veranderlijk gedeelte van 't vers, het koor zingt de refreinen. Natuurlijk is dit slechts een fragment van een omvangrijk lied. Nog een ander begint:

Joseph ging van Nazareth tot Bethlehem,
En Maria de moeder maghet ginck met hem;
Nu wieghen wij, nu wieghen wij, dat alderbeste kindeken,
Dat daer bij die beestkens leyt in 't kribbeken,
Het leyt daer bij den os en bij dat eselken.

De repititie omvat telkens de drie slotregels der strofen.
Dat er ook wel gedanst werd, bewijst een repititie als:

Des sullen wi alle wesen vro;
Singhen ende springhen ho;
Gloria in excelsis Deo.

In 1399 moest het kapittel van St. Salvator te Utrecht het dansen verbieden aan de koorknappen, op straffe van ontslag aan den rector,

¹⁾ We voegen hier aan toe: Niet elke leis is een kerstlied. Er waren ook: paasch-, hemelvaarts-, pinkster-, bedevaarts-, communieleisen, etc.

omdat door het uitvoeren van dansen in de kerk de graven der heiligen werden ontwijd. De Kerstleisen werden n.l. door den rector der school met zijn scholieren, zeker ook wel eens door een geestelijke zuster met de aan hare zorg toevertrouwde kinderen uitgevoerd.

De leisen, hierboven gegeven, verhalen zuiver historisch van Jezus' geboorte. Men had er ook, waarin mirakelen of legenden verwerkt waren. Zoo de legende van den landman, die den vluchtenden Jozef met Maria en haar kind den weg gewezen had. Hij zaaide, toen zij bij hem langs kwamen en als Herodes met zijn soldaten dien man vragen, of hij de vluchtenden ook heeft zien voorbijtrekken, antwoordt hij :

„Doen ic hier sayde, dat ik nu maye
Doe sach ic hier een schoon vrouwe varen,
Si was ghecleet met wit habijt.
Jesus Kerst van nazareene,
Hi is gheboren van eender maghet reene,
Daer om is God ghebenedijt.

Herodes kon dus wel weer naar huis terugkeeren: het kindje was al lang buiten zijn bereik. Het mirakel leest ge in deze strophe :

„Doe Maria was wech ghevaren,
Doe kwam Herodes met sijnder scharen;
Dat coren was rijp ter selver tijt,
Jesus etc.

De repetitie omvat de laatste drie regels van elke strofe.

De Kerstleisen waren dus een bijzonder genre van Kerstliederen : ze waren bestemd voor den openbaren eeredienst op „het hooge feest”, wanneer ook de leeken, anders in de Kerk zwijgzame toeschouwers, mede werkzaam aandeel hadden in den liturgischen dienst.

Met den bloeitijd der Roomsch-Katholieke Kerk in de Middeleeuwen valt ook samen de bloeitijd van deze naïef-kinderlijke poëzie, kinderlijk vaak naar vorm en inhoud beide. In latere tijden werd op het Middeleeuwsche leisenstramien wel voortgeborduurd, doch de onbevangenheid der Middeleeuwsche voorbeelden raakte te loor. In de 17de eeuw gaf de Jezuïetische priester-dichter Adriaan Poirters

in een „Liedeken tot het Nieuw-gebooren Kindeken Jesus” een zuiveren naklank van de beminnelijk-simpele wiegezangen.

O Herderkens al soetjens en sonder getier,
Messias rust alhier:
Na, na, na kindtje kleyn,
Na, na, na kindtje reyn:
Slaept bloem van Jesse stam,
Nu slaept onnoosel Lam,
Slaept, nieuw-gebooren Vorst van Israël,
Slaept, kleynen Koningh, slaapt Emanuël.

Goey-liedekens van buyten al stillekens al,
Die komt in desen stal:
Na, na, na kindtje kleyn; etc. etc.

Houd op van u stormen ghy Noordenwindt,
't Is uwen Heer dit kindt:
Na, na, na kindtje kleyn; etc. etc.

Nu Jesu, nu slaept, nu isser ¹⁾ al gestilt,
Nu slaept alsoo ghy wilt:
Na, na, na kindtje kleyn; etc. etc.

Een vijfde strofe, die in latere geestelijke-liederboekjes er bijgevoegd is, luidt:

Noch weent ghy, noch schreyt ghy uit bitteren rouw,
In deze straffe kouw:
Het stroy is al te hert,
't Doet u teer leden smert,
O blom van Jesse stam,
Mijn aldersoetste Lam,
Comt, comt dan liever rusten in ons hert,
Comt, comt dan liever rusten in ons hert.

De toegevoegde vijfde strofe is zeker als een „vergeestelijkende” toepassing van de voorgaande te beschouwen, blijkens de slotregels.

Guido Gezelle dichtte een „Slaaplied”, gedagteekend Kerstdag 1898, waarin de naïviteit van den Middeleeuwschen wiegezing

¹⁾ Bedoeld is de Noordenwind.

bewaard bleef, ondanks den aesthetisch-verfijnden vorm. Alleen: een repetitie is er niet meer.

Waait mij nu zoetjes,
o zuchtende wind;
wiegt mij en douwt mij
dat zuilende kind;
speelt om zijn wichtelijk
aanzichtje en laat
Jesuken rusten; het
slapen nu gaat.

Palmen die roerende en
wagende zijt,
stilt om mijn kindeke uw
takken nen tijd;
engelkens, zoetjes, ach,
Jesuken wilt
slapen: uw' tonge en
uw' harpe nu stilt.

Vogelkes zwijgt, die daar
huppelt en springt;
dauwdruppels, zoetjes en
belt noch en klinkt;
zonne, uw machtige
stralen verfrist;
't Kindeke Jesus.... in
slape.... nu is 't.

We raken hier, aangeland bij de negentiende-eeuwsche kerstpoëzie, tegelijk het verschil tusschen de onpersoonlijke, d.i. objectief-verhalende kerstleisen der Middeleeuwen en de langzamerhand uit de volkspoëzie ontbloeiende, veredelde vormen dier verskunst, waarvan we ook in diezelfde Middeleeuwen al enkele „eerstelingen” kunnen aanwijzen.

De schilderkunst der primitieven, die de bijbelsche tafereelen weergeeft in de entourage en de sfeer van 't eigen land, kinderlijk-simpel, maar ook met een nuchteren zin voor de realiteit, vindt haar pendanten in de ontwakende plastiek-van-het-woord. Een juweeltje van dat genre is:

ONS GHENAKET DIE AVONDSTAR.

Ons ghenaket die avondstar,
Die ons verlichtet also claer;
Wel was haer doe (= toen)
Susa ninna, susa noe!
Jesus minne sprac Mariën toe. ¹⁾

Dat huus dat hadde so menich gat,
Daar Christus in gheboren was;
Wel was haer doe, enz.

Si sette dat kint op haren schoot,
Si cussedet voor sijn mondekijn root:
Het was so soet, enz.

Si sette dat kint op hare cnien,
Si sprac: „Groot eer moet u gheschien!”
Wel was haer doe, enz.

Si sette dat kint op haren aerm,
Mit groter vrouden ²⁾ sach sij 't aen:
Het was so soet, enz.

Die moeder makede den kinde een bat,
Hoe lieflic dattet daer inne sat:
Wel was haer doe, enz.

Dat kindekijn pleterde mitter hant,
Dattet water uten becken spranc:
Wel was haer doe, enz.

Die os ende ooc dat eselkijn
Die aenbeden dat soete kindekijn:
Wel was haer doe, enz.

Zooals men ziet: een wiegeliedje met het neuriënd-sussende refrein. Maar is 't niet fijntjes geëts, dat interieur van dat huisje, met menig gat in 't dak? Die blijde Moeder ziet ge in 't liefkoozend spel met haar kind verdiept, en hoe plastisch is dat badtafereeltje, als 't kind,

¹⁾ Jezus liefde openbaarde zich aan Maria. ²⁾ Vreugde.

pletterend met de hand op 't water, het er van alle kanten doet uitspatten!

De os en de ezel ontbreken nimmer, als de stal wordt gebeeld in sermoen of lied, schilderstuk of beeldhouwwerk. Dat is te danken, behalve aan Jesaja 1 : 3, aan de profetie van Habakuk 3 : 2, niet volgens den Hebreewschen tekst, ook niet naar de Vulgata, maar naar de Septuaginta.

Een lied, dat blijkbaar geen Kerstleis kan heeten, al hebben enkele strofen een gelijkkluidenden regel, maar eerder tot de kerstliederen in den algemeenen zin van „geestelijke liederen” kan gerekend worden, is 't volgende :

EEN KINT IS ONS GHEBOORN.

Een kint is ons gheboorn,
een soon is ons ghegheven,
hi heeft versoent sijns vaders toorn,
hi brenghet ons int ewighe leven.

Doe (= toen) Jesus Christus gheboren was,
ghewonden in armen doeken,
daer en was bont noch daer en was grau, ¹⁾
hi lach mit bloten voeten.

Die osse ende ook dat eselkijn
en conden niet ghespreken;
doe Jesus in der cribben lach,
doe lieten si haer eten. ²⁾

Die osse ende ooc dat eselkijn
die dreven daer grote feeste,
doe Jesus in der cribben lach
tusschen tween stommen beesten.

Die osse ende ooc dat eselkijn
die dreven daer groot wonder, ³⁾
doe Jesus in der cribben lach,
in cranken ⁴⁾ doeken ghewonden.

O et o et gloria!
dat soetste van der minnen,
dat is Jesus, Marien soon:
god laten ⁵⁾ ons ghewinnen!

¹⁾ Noch bruin noch grijs bont. ²⁾ Aten niet. ³⁾ Waren verwonderd. ⁴⁾ Armelijke. ⁵⁾ Late hem.

Een lied als dit en ook het daarvoor aangehaalde, typeeren wel, hoezeer „het hooge feest” ook het hoogtepunt der romantiek in 't kerkelijk-godsdienstig leven vertegenwoordigde. Werd die romantiek in kerstspel, dans en wiegezing dramatisch beleefd, in dat subtiel-beeldende etswerk-van-het-woord vierde de zanger zijn lust aan al wat het heilsfeit boeiend deed zijn van hem gemeenzame realiteit. Het is wel echt-Hollandsch, meer nog Zuid- dan Noord-Nederlandsch van karakter, dat welbehagen aan het détail der visie, het om de boomen bijna geheel vergeten van het bosch. Een kinderlijke verbeelding stelt zich het geboortewonder van den Heiland, dat die verbeelding buitengewoon spant, het liefst voor in de haar bekende omgeving. Breughel, de Vlaamsche Middeleeuwsche schilder, geeft b.v. de Aanbidding van het kindje door de Wijzen tijdens een dorpskermis, midden in den winter, als sneeuw het landschap en de daken dekt en op het ijs kinderen zich met hun prikslee vermaken. De oliebolle-kraam benevens andere ververschingsgelegenheden, stoffeeren het dorperlijk, knus-huiselijk geheel, waar soldaten aan den walkant water putten en anderen omgehakte boomen aanvoeren, waarschijnlijk om het van kou verkleumde kind en zijn ouders van de noodige brandstof te voorzien. De karavaan der Koningen trekt ter aanbidding op dwars door die Vlaamsch-wintersche gezelligheden. Dat deze Middeleeuwsche „mentaliteit” nog springlevend is, bewijst het veelgelezen „Het kindeke Jezus in Vlaanderen”, van den Vlaming Felix Timmermans, die ons in z'n boekje „Uit mijn rommelkas” het volgende vertelt: „Op een zomerdag kwam ik in 't museum van Brussel en zag daar de werken van Breughel. Ik heb zelden zoo verschoten, ik stond daar te rillen van geluk, het deed mij zoo'n goed, alsof ik zelf die dingen geschilderd had. Dat was nu het leven van Jezusken, zooals ik het altijd had verlangd te zien! Dat was mijn droom in vleesch! De frissche „Opschrijving”, de kleurige „Onnoozele kindermoord”, „De drie koningen!” Alles was gezien met open, zuivere oogen; gulzige oogen die veel vragen en alles laten zien op een schilderij: molens, rivieren, dorpen, kasteelen, kapellekens, weiden, wagens, schepen, dieren en menschen. En alles gezien tot in zijn minste onderdeelen, alle takskens van de boomen, het strooi van een verlaten vogelnest, waiend uit een

brokkeligen muur. 't Zijn oneindigheden, ruimten met verre, duidelijke horizonnen. Frisch gezien, vol geestdrift, als door iemand, die voor de eerste maal de schoonheid der aarde ontdekt, en alles ineens zeggen wil, dronken van bewondering."

Maar deze picturaal (schilderkunstig) realistische visie op de heilshistorie is toch eigenlijk niets anders en niets meer dan een aesthetisch-georiënteerde belangstelling voor zeker miraculeus gebeuren, of eigenlijk nog meer: voor de entourage van dat mirakel, gelijk menige Kerstleis immers eenzelfde naief-realistisch karakter draagt.

Is er dan in den schat van Middeleeuwsche geestelijke poëzie geen sprake van die geestelijke visie op het heilsfeit van Kerstmis, die de kermis van een Breughel mijlen ver achter zich, hemeldiep onder zich laat?

De boven geciteerde leisen en liederen hebben een vertellend-objectief karakter. Een persoonlijk, lyrisch geluid hoort ge in de vroege Middeleeuwen zelden. Eerst als de persoonlijkheid haar rechten gaat handhaven tegenover den nivelleerenden gezagsdwang eener de religie totaal veruitwendigende kerk, komt in het geestelijk lied de lyriek tot bloei. We denken hier vooral aan de mannen en vrouwen der „moderne devotie" tegen 't eind der veertiende en gedurende de vijftiende eeuw, vooral aan de broederschap des gemeenen levens, wier zacht-heldere lamp scheen als een vuurbaak in den nacht dier tijden, nacht van verstarring en formalisme, van wereldgelijkvormigheid en zedelijke ontaarding!

Dan komt het geestelijk lied, ook het kerstlied te staan in den toonaard van Brugman's:

Hadieu der werelt minnen,
Hadieu, 't is al ghedaen!
Ic heb in minen sinnen,
Wat nieuwes aan te gaen,
Ic wil gaen avonturen,
Te gaen een anderen ganc.
Al solt mi worden sure:
Och, ewich is so lanc!"

Daar zijn weinig namen bekend van de makers der geestelijke liederen uit die tijden. We willen noemen: zuster Bertken, „die 57

jaren besloten heeft gheseten tot Utrecht in die Buerkercke", een kluizenares dus, wier leven, sinds het, zooals dat toen heette, een „inslag" kreeg, één langzaam der wereld afsterven werd. Zij is in de mystieke lectuur thuis van Ruusbroec, met Geert Groote de vader der moderne devotie. Ziet in de volgende versregels hoe zeer de poëzie in kracht van rhytme maar ook in diepte van gedachten gewonnen heeft, als zuster Bertken zegt:

Staet op, mijn hoge vrolickheit, mijn siel ende al mijn cracht;
Hi naect, hi sel u ¹⁾ comen, die ghy met suchten wacht.
Hi brenct u vrede ende vrolickheit;
Syn clærheit heeft hi uitghespreyt.
Ghevoelt zyn hete minne.
Geeft hem lof in ewichheit, hi is sonder beghinnen.

Dat we hier zijn in de sfeer der Imitatio Christi toonen de volgende regels uit datzelfde lied:

Te leven na den sinnen, dat mogen wi so verstaen,
Als idelheit te minnen, dyne waerheit af te gaen.
Si moghen hem wel schamen,
Te dragen krijsten ²⁾ namen,
Die niet en zijn bereyt,
Jhesum na te volgen in vroude, ³⁾ in tegenheit.

Die haers eigen willen leven, niet en mogen ⁴⁾ verstaen,
Hoe Jhesus leert van binnen, die hem zijn onderdaen.
Hi keertse ⁵⁾ in ootmoedichheit;
Hi gheeft hun licht ende onderscheyt; ⁶⁾
Hi trectse in syn minne.
Die vloedten synre soetichheit, die vloeien hem altijd inne.

Wat is de warmte der bewogenheid voelbaar in die laatste regels vol van die geestelijke „minne", welke haar hoogste ideaal vindt in de „gracie der schouwinge", het als verzonken zijn in de volkomen vereeniging met den Bruidegom der ziel. Ruusbroec zegt: „In eenen scouwenden levende syn die menschen boven hare gheschapenheit verheven. De gloriose oghen, die salich sijn, zien, wat is." Bij de mannen

¹⁾ Tot u. ²⁾ Christen. ³⁾ Vreugde. ⁴⁾ Kunnen. ⁵⁾ Bekeert ze tot. ⁶⁾ Onderscheidingsvermogen.

en vrouwen der moderne devotie staat in de stilte der comtemplatie de Jacobs ladder opgericht, die leidde naar de extase der begenadiging met de hoogste aanschouwing. Al walmde de vlam hunner lamp-van-devotie wel eens van pantheïstischen tocht, en van den adem veler ziekelijk gevoelsleven, we zijn toch bij hen uit boven het stadium der alles in 't uitwendige en kinderlijk-realistische spel betreffende kerstfeestvierders; al is het waar dat de mystiek wil grijpen naar wat voor den aarde-mensch, hoe geestelijk hoog hij staan en leven moge, te zwaar zou zijn om te dragen: het zien van aangezicht tot aangezicht.

Eenvoudiger van taal en rythme, doch niet minder getuigend van innig mystieke liefde tot Jezus, is een Kerstlied van Dirk v. Herxen, die in 1457 stierf als Rector der Zwolsche fraterschool. Wij kiezen daaruit, ter kenschetsing van 't geheel, enkele strofen.

Och heer, der hemelen stichter
End alder werlt verlichter,
Als ick my van binnen scouwe,
Soe heb ic groten rouwe.

Mijn scolt ¹⁾ die is soe groet,
Die ic betalen moet;
Mijn misdaet is menichvolt,
't Is wonder, dat my God ontholt. ²⁾

Eerst na deze schuldbelijdenis komt de vreugde over het heil in Christus.

Christus is ons gheboeren,
Ten blijft niemant verloren
Die Jesum wil versuecken, ³⁾
Gewonden in armen duecken.

Al ist in duecken gewonden,
Hi vrijt nochtans van allen sunden;
Al ist in eenre cribben geleecht,
Hi is die hemel ende eerde dreecht.

Zoo, stil voor zich heen devotelijk mediteerend, komt dan zoo simpelweg zijn kinderlijke liefde open te bloeien in:

¹⁾ Schuld. ²⁾ In 't leven laat. ³⁾ Bezoeken.